

De hemel boven de IJssel

Twee grote mannen hebben Deventer met hun geest gevuld: Geert Groote, de stichter van de Moderne Devotie, en Jacobus Revius, Calvinistisch predikant en dichter. Natuurlijk moet ik ook Lebuinus noemen, want met hem waaide de geest hier in de achtste eeuw binnen. Hij behoorde tot die vele monniken die uit onthechting uit hun Ierse of Schotse kloosters de zee overstaken en ontzworven en ontheemd werden omwille van God. Maar zij bouwden overal het enige hun vertrouwde huis: de kerk. Onder deze kerk ligt de plaats van de eerste van hem, vermoed ik, een klein houten bouwsel. God begint overal voorzichtig. Wat die monniken meebrachten, was een toen al sterke geloofstraditie, die uniform was over heel Europa. Dat houten kerkje stond allerm minst alleen. Het groeide, maar bleef, tot in zijn huidige vorm, omvatbaar voor de gelovige geest. En dat is Nederlands.

Nederland is het land van de menselijke maat, van ingehoudenheid, van warsheid van vertoon. Ook religieus. Wij hebben in de middeleeuwen geen grote abdijen gehad, de grootste gotische kathedraal, die van Den Bosch, is een boerendochter van de Franse kathedralen genoemd; heel grote theologen hebben wij niet gekend, grote mystici al evenmin. Een heel goed beeld van het stedelijke katholicisme in de Nederlanden geeft het onlangs verschenen eerste deel van de Geschiedenis van Amsterdam: dat katholicisme is sterk besloten, klein, kan men zeggen, religieuze middelmaat in de beste zin. Het is ook heel druk en ritualistisch, groots zeker niet. In 1578 ging de stad over naar de Reformatie, die in de uitoefening van haar geloof ook niet van uiterlijke, misschien zelfs niet van innerlijke uit-

bundigheid beschuldigd kan worden. Ook de nieuwe gelovigen hielden zich in.

Het middeleeuwse katholicisme was sterk geformaliseerd. Dat was ook zijn zwakke kant. Bij formalisering van het geloof tellen de regels. Het onderhouden daarvan is het belangrijkste. De regels hebben altijd betrekking op uiterlijkheden. Er werd, kan men zeggen, een spel van plichtmatigheden opgevoerd. Deelname daaraan was voldoende. Op dat formalisme, op dat geloof van uiterlijkheden, die tot schijnvertoningen en onoprechtheid leiden, was de prediking van Geert Groote en de Moderne Devotie een reactie. Groote fulmineerde tegen de schijn en de onoprechtheid, pleitte, en dat is het belangrijkste, voor inkeer en verdieping, voor verinnerlijking dus. En dat betekende ook een zich afkeren van de wereld. In de hekeling door Groote van de ondeugden, zeker van die van de priesters en kloosterlingen, klonken zeker pre-reformatorische geluiden mee, in de grote nadruk op eenvoud, soberheid, preekt hij, kan men zeggen, voor eigen parochie: die religieuze deugden waren natuurlijke deugden van de Nederlander! De innerlijkheid, die een sterk persoonlijk omgaan met God, Christus en zijn heiligen meebrengt – de nadruk moet op persoonlijk liggen – is het belangrijkste gebleken, in de geloofsbeleving door de Moderne Devoten (die weer invloed hadden op kloosters) en in het geschrift van de Moderne Devotie bij uitstek: *De navolging van Christus* van Thomas a Kempis. Dat kleine boek met dat indrukwekkende eentonig gemurmel over de ijdelheid der uiterlijkheden, over de noodzakelijke vermorzeling des harten, heeft de geest van Zwolle uit over de hele wereld gebracht. Het boekje heeft het karakter van een eeuwig druppelende kraan, die langzaam de harde steen die elke ziel is, uitholt.

Misschien is aan de spiritualiteit van de Devoten dit het meest eigen: de vertrouwelijkheid met God en diens Zoon en heiligen. De hemel hing laag boven de IJssel. Hij was dichtbij. Hemel en aarde vormden samen een besloten wereld, een in zekere zin kleine wereld ook. De moderne

devotie – ook wat bewaard gebleven is aan beelden wijst het uit – had in feite iets huiselijks, iets knussigs, iets Hollands. God werd ook een Nederlandse mens. Ze sloot op schitterende wijze aan op die kleine, binnenhuiscultuur van de Nederlanden, bij ons gevoel voor realisme ook. De directheid van het contact met het bovennatuurlijke (dat uiteraard in de verkleining aards werd), is zonder emotionaliteit ondenkbaar. De spiritualiteit is ook een waaier van kleine, innige gevoelens, gevoelens die voortkwamen uit vereenzelviging met het beschouwde, het lijden van Christus bijvoorbeeld. Een heel sterk meditatieve kant – resultaat van de verinnerlijking – is aan de Moderne Devoten niet te ontzeggen. Ik stel me de spiritualiteit wel eens voor als een kleine witte kloostercel met, hoog tegen het plafond aan, een klein venster. Er is geen zicht op de buitenwereld, alleen op een stukje hemel, Gods zakdoek waarmee hij naar de mensen wuift. Veel ruimte kan men aan die spiritualiteit niet toekennen: ze is er een van het binnenhuis of de binnenkapel.

De geest wijkt altijd snel voor de vorm, ook in de grote religieuze bewegingen. De geest kent altijd een lichte vorm van anarchie, die de latere noodzakelijke organisatie van het nieuwe niet verdraagt. Het wellicht mooiste voorbeeld is dat van Franciscus en zijn broederschap, van een bende naar een orde ging het. En het eindpunt was, nog geen eeuw nadat alles was begonnen, een dubbele kerk boven op de laatste resten van de arme man die Franciscus wilde zijn. Aan organisatie zijn ook de Devoten niet ontkomen, met als gevolg dat waartegen zij waren opgestaan: formalisme, die tot kleingeestigheid kan leiden. Leest men de verslagen over het leven van de zusters van het gemene leven, dan ontkomt men niet aan die vrome indruk van kleingeestigheid, die binnentuin der deugdzaamheid. Religieuze droogbloemen – die verrukten de geesten.

In 1478, bijna een eeuw na de dood van Geert Groote, komt de jonge Erasmus met zijn oudere broer Pieter naar Deventer; de twee worden leerling van de school van het

kapittel van Sint-Lebuinus. Hun moeder komt met hen mee. Het was wat men noemt een Latijnse school: het Latijn en de retorica (die een zeer uitgebreide leer was) stonden centraal. Hoewel korte tijd Alexander Hegius zijn leermeester is geweest en hij er de beroemdste humanist van zijn tijd, Rudolf Agricola, heeft horen spreken – in het Latijn uiteraard – heeft hij het onderwijs in Deventer later ‘barbaars’ genoemd. Bij mijn weten heeft hij zich nooit uitgelaten over wat zijn grootste ontdekking in Deventer moet zijn geweest: die van zijn moedertaal, het Latijn. Dat betekende ook een ontdekking van zichzelf en van zijn wereld. Na hem zullen er weinigen zijn geweest die het Latijn op zo natuurlijke wijze beheersten als hij. Met het Latijn ontdekte hij ook zijn tweede cultuur: die van de klassieke wereld. Die ontdekking speelt zich af tussen zijn negende en dertiende jaar. Zijn eerste cultuur was die van het geloof, dat hij, als gezegd, in Deventer in weer verstarde vorm aantrof, zoals hij later die verstarring in het kloosterleven en in de scholastieke filosofie zal ontdekken. En bespotten. Wat moet het conflict van de vroegrijpe Erasmus zijn geweest? Dat tussen het geloof, zoals hij het om zich leerde kennen, en de grote cultuur van de klassieken. Zijn leven lang heeft hij een verzoening tussen geloof en cultuur nagestreefd. Hij vond de grootheid van de christelijke cultuur in de oude kerk, die van de kerkvaders, die het geloof uitademden na de klassieke geest ingeademd te hebben. Hiëronymus was zijn grote voorbeeld. Het verwijt dat deze grote geleerde en asceet in een droom kreeg: ‘Ciceronianus es, non Christianus’, U bent een ciceroniaan, geen christen, u prefereert het heidendom dus boven het christendom, moet Erasmus hebben bekoord: hij kende evenzeer de verleiding van de oude cultuur. Toch wilde hij Cicero en Christus in één wereldbeeld bijeenbrengen.

Hij was, naar eigen zeggen, in Deventer een trage leerling. Hij was geen wonderkind heeft een biograaf over hem opgemerkt. Toch was zijn leeshartstocht ongewoon groot, misschien zelfs uitzonderlijk. Zijn eerste kennismaking

hier met Latijnse klassieke schrijvers heeft hem blijvend beïnvloed. Van hieruit ging hij enkele jaren naar een school in Den Bosch. In 1487 worden hij en zijn broer ondergebracht in een klooster. Hij tegen zijn wil. Hij wordt aangenomen in het Augustijnerklooster in Stein bij Gouda. Hier begint hij, met name door zijn brieven, enigszins zichtbaar te worden. De meeste van zijn brieven zijn literair, althans hebben op de studie van de letteren betrekking en op de vriendschap, dat levenslange thema van hem. Erasmus las zeer veel, de kloosterbibliotheek moet goed zijn geweest, misschien al een gunstig teken des tijds. Hij groeit de wereld van de *bonae litterae* binnen, dat geestgebonden gezelschap der humanisten met hun gouden dromen van een toekomstige tijd van eenheid in geloof – de *litterae sacrae* – en in de letteren. De droom die door de Reformatie vermoord zou worden. De humanisten kwamen aan beide kanten van de scheuring te staan. Hun idealen vielen in die afgrond.

Erasmus moet zijn kloosterplichten hebben gedaan, maar de studie der letteren als een wijkplaats daarvan hebben beschouwd. Hij onderscheidt zich daarin van Luther. Die trad in in 1505 eveneens in bij de Augustijnen, in Erfurt. Hij was een hartstochtelijk en gedreven religieus. Uit de monnik Erasmus komt al snel de humanist te voorschijn. En naarmate die groter wordt, wordt het kloosterleven benauwder en enger. We moeten niet vergeten dat zeker het kloosterleven nog alle middeleeuwse trekken had en die verstard en verstijfd. Het is al vroeg duidelijk: Erasmus is niet vroom, maar eerder wat ik zou willen noemen een theoretische gelovige, die wij vanuit deze tijd gemakkelijk herkennen. (Luther was zeker vroom). Erasmus maakt een vrij lange tijd van zelfbevrijding door. De hele laatmiddeleeuwse wereld van klooster, monniken, theologen, scholastieken ontmaskert hij in *De lof der zotheid*, waarover hij luchtiger heeft gedaan dan het werk voor hem moet zijn geweest. Deventer en de Moderne Devotie zijn dan heel ver weg. Hij is nog maar een enkele keer in Neder-

land teruggeweest en het enige Nederlands dat wij van hem kennen zijn zijn laatste woorden: ‘Lieve God’ – heel weinig voor iemand die in zijn nuchterheid, scepsis, spotzucht, warsheid van vertoon ook, zijn tolerantie, zijn deugd van schipperen, zijn uiterst gematigd temperament, in zijn altijddurende geldgebrek ook, zo typisch Nederlands is. Erasmus heeft de hele ontwikkeling van laatmiddeleeuws naar renaissancistisch doorgemaakt en is daarvoor zelf exemplarisch. Hij heeft zich van veel moeten ontdoen. Daarom is hij zeer bewonderenswaardig.

De IJssel is eenmaal naar bijbelse hoogte geschreven, de rustige stroom van de Devoten, is de rivier van Babylon geworden. Ik citeer:

Aen d’Ysselstroom, alwaer wy treurig saten.
Om ons heen besmet met Duytschen en Croaten,
En menich Pool, en menich Castellaen,
Daar leyden wy, de Velu siende aen
In lichte vlam tot aen den hemel branden,
De herder-pijp uit onze droeve handen.

De bijbelkenner zal meteen in deze eerste strofe het begin van de honderdzevenendertigste psalm hebben herkend. ‘Aan de rivieren van Babel daar zaten wij en weenden’. De harpen worden in de psalm in de wilgen gehangen, hier legt men de herdersfluit uit handen. De stad van waaruit deze sombere regels zijn gedacht en gedicht is Deventer en wel in het jaar 1629, toen de Spanjaarden de Veluwe binnenvielen en brandschatten. De dichter is Revius, die sinds 1614 predikant in Deventer was. Wat wij zien en wat typisch Nederlands calvinistisch zeventiende-eeuws is, is dat de geschiedenis heilsgeschiedenis wordt. Alleen in dat perspectief kan de IJssel de stroom van Babylon worden, maar de streek en de stad zelf tegelijk ook dat oord van ballingschap dat voor de christen deze wereld is. Want de psalm houdt ons Sion in gedachten, en dat Jeruzalem is het eeuwige Jeruzalem geworden, het laatste thuis.

Met de verwijzing naar de psalm eren wij de grote Revius ook hierin: hij heeft een belangrijk aandeel gehad in het totstandkomen van de Statenvertaling, dat zware taalmonument van protestant Nederland, dat het roomse Latijn voorlopig dooddrukte.

Revius bracht zijn gedichten bijeen onder de naam *Over-ysselse Sangen & Dichten*. Alle eer aan de IJsselstreek, die hij overigens in 1641 verliet; hij kreeg toen een functie aan de Leidse universiteit. In die stad zal hij in 1658 sterven. Zijn poëzie is voor het grootste deel wat hij noemt 'Het epos der Godsgeschiedenis', de heilsgeschiedenis in sterke, strakke gedichten, geschreven in een heel bondig, krachtig, zelfs enigszins streng Nederlands. Hoe ver zijn we hier van de vroomheid van de Devoten, mede door de bijbeltaal die in zo veel regels meespreekt. In de meer beschouwende, lyrische teksten zijn we niet ver van de maningen en aanklachten in de recitatieven van de Matthäus-Passion. Ik citeer de eerste strofe van 'Bloedig Sweet':

Trage siel, die in my slaept
Geeut en gaept,
Wilt u bruygom niet vergeten.
Waket op, en comt hem dra
Volgen na
Inden hof van Oliveten.

Revius' stalen anti-roomsheid is nog altijd even onwrikbaar als onverteerbaar. Hij zal zijn kudde hier met harde taal geleid hebben. Lezers vond hij in zijn eigen tijd heel weinig. Pas in de negentiende eeuw werd zijn grootheid ontdekt. Hier is een school naar hem genoemd geweest, Geert Groote kreeg een genootschap naar zich genoemd, een katholiek genootschap uiteraard. Het gaf kleine, veelal vrome boekjes uit. Het genootschap bestaat ook niet meer. Revius is voor de literatuurgeschiedenis, Groote voor de vroomheidsgeschiedenis. We laten los. Dit kan mijn conclusie zijn: mijn ziel ligt bij Groote, mijn hart bij die schit-

terend steile calvinist, Revius. Maar mijn hart en ziel liggen bij Lebuinus.